

Het beste van twee werelden

Wilhelm en Alexander von Humboldt
(1767 – 1859)

‘Denken und Wissen sollten immer gleichen Schritt halten.

Das Wissen bleibt sonst tot und unfruchtbar’

(Wilhelm von Humboldt, Brief an eine Freundin, Tegel 7 maart 1832)

Wie in Berlijn aan de statige boulevard *Unter Den Linden* een bezoek brengt aan de Humboldt-universiteit, passeert bij het toegangshek twee metershoge standbeelden. Het zijn de beeltenissen van de broers Wilhelm en Alexander von Humboldt. De beide broers waren grote geleerden uit de tijd van de oprichting van de universiteit, maar tegelijkertijd ook elkaars volstrekte tegenpolen. Wilhelm was filosoof, rechts- en taalwetenschapper, studeerkamergeleerde en één van de laatste vertegenwoordigers van het klassieke wetenschapsideaal, waarin de geschriften uit de klassieke oudheid nog een belangrijke plaats innamen. Zijn jongere broer Alexander was ontdekkingsreiziger, bioloog, geograaf en speelde een voorname rol in de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in de negentiende eeuw. Waar zijn broer Wilhelm vertegenwoordiger was van het nog sterk klassieke wetenschapsideaal van de achttiende eeuw, opende Alexander de negentiende, als eeuw van de nieuwe natuurwetenschap.

Wilhelm van Humboldt

Voor het denken van Wilhelm von Humboldt – de oudste van de twee – moeten we terug naar één van zijn vroege geschriften op het gebied van politiek en staatsrecht uit 1792: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*. (Humboldt W. v., 1851). In dit boek, dat tegenwoordig vaak als zijn hoofdwerk wordt beschouwd, probeert Von Humboldt een alternatief te beschrijven voor de absolutistische staatsvorm in het Pruisen van zijn dagen.

In deze studie legt Von Humboldt uit dat maatschappelijke vooruitgang niet verwacht moet worden van de regie van de staat die mensen van bovenaf inzet en aanstuurt. Maatschappelijke vooruitgang moet van onderop komen, door de ontwikkeling van individuele burgers. Hij onderscheidt zich hier nadrukkelijk van het denken van zijn tijd. De Verlichting had volgens hem in haar staats- en vormingsidee teveel oog voor de massa en te weinig voor het individu. Waar verschillende Verlichtingsdenkers humaniteit vooral zagen als een manier van samenleven van mensen die leidt tot welzijn en geluk - waarbij het de taak is van opvoeding en vorming hen een dergelijke wijze van samenleven aan te leren - is voor Von Humboldt verwezenlijking van humaniteit is een zaak van het menselijk innerlijk. Het is de ontplooiing van de mens die leidt tot maatschappelijke verbetering – en niet andersom!

Voor Von Humboldt staat het individu centraal. Het is het individu dat, door middel van onderwijs, tot volle ontplooiing moet kunnen komen. Daar ligt de opgave voor het onderwijs. Mensen moeten de gelegenheid krijgen om zichzelf te ontwikkelen en het beste in zichzelf naar boven te halen. Het is daarvoor belangrijk dat zij worden uitgedaagd en aangesproken op zoveel mogelijk verschillende terreinen. Het individu moet de kans krijgen te groeien door zich in zoveel mogelijk verschillende situaties te begeven en zich in zoveel mogelijk uiteenlopende vakgebieden te verdiepen. Het draait echter - bij al die diversiteit - om de eenheid die daarachter ligt, zowel de eenheid in de persoon, als de eenheid in de werkelijkheid die de mens door al die verschillende ervaringen heen moet zoeken. Daarom mag het individu zich niet verliezen in ervaringen, maar moet hij steeds een zekere afstand bewaren en zich de vraag stellen wat de ervaring hem zegt over het geheel van de werkelijkheid. Door het zoeken van de eenheid in het buiten, vindt hij de eenheid binnen in zichzelf.

Voortdurend wijst Von Humboldt daarbij op het risico van eenzijdige vorming die leidt tot een onevenwichtige ontwikkeling van het individu. Om die reden maakt hij ook nadrukkelijk onderscheid tussen algemene vorming en beroepsvorming. Gespecialiseerde beroepsgerichte vorming is nodig en noodzakelijk, maar niet zonder voorafgaande algemene vorming. Vroegtijdige specialisatie leidt tot een eenzijdige ontwikkeling, die de creativiteit – ook in de beroepsuitoefening – beperkt.

Von Humboldt is daarom voorstander van een brede algemene vorming voor alle burgers, uit alle lagen van de bevolking. Maar ... dat is een vorming die mensen niet gelijkjer, maar juist meer verschillend moet maken.

In 1808 krijgt Von Humboldt van de Pruisische overheid de kans zijn onderwijsideeën in praktijk te brengen. Von Humboldt kiest voor een model waarin zoveel mogelijk kinderen zo lang mogelijk algemene vormend onderwijs volgen. Hij ontwerpt een model met drie schoolvormen: de 'Elementarschule', het 'Gymnasium' en de universiteit. De Elementarschule was de basisvorming voor iedereen. Op het Gymnasium stond de brede en diepgaande intellectuele vorming centraal. De universiteit was het huis van kennisoverdracht en verdere vorming tot zelfstandig wetenschappelijk denken. Hier was de student niet langer leerling, maar zelf onderzoeker. Kroon op het werk was de inrichting van de Humboldtuniversiteit in Berlijn volgens Von Humboldts vormingsideaal.

Uit het leerplan voor het Gymnasium blijkt duidelijk hoe serieus Von Humboldt de brede vorming van de persoonlijkheid nam. Het leerplan vertrok vanuit drie vormingsgebieden: Gymnastische vorming (lichamelijke opvoeding), esthetische vorming (tekenen en muziek) en didactische vorming (de intellectuele vorming in de wetenschapsgebieden). Binnen de didactische vorming onderscheidde hij vervolgens wiskundig onderwijs, filosofisch onderwijs (taalonderwijs en historisch-filosofisch onderwijs) en historisch onderwijs. Met dat laatste verwees hij naar de ervaringswetenschappen, waarbij in die dagen gedacht moet worden aan geschiedenis, aardrijkskunde, natuurlijke historie (biologie) en fysica (Lechner, 2003). Met die laatste vakken zette hij de deur open naar de wereld van zijn broer Alexander von Humboldt.

Alexander von Humboldt

Alexander von Humboldt was in veel het tegendeel van zijn broer Wilhelm. Waar Wilhelm de filosoof en kamergeleerde was, trok Alexander als ontdekkingsreiziger de wereld rond.

Net als andere natuuronderzoekers in zijn tijd was Alexander von Humboldt vooral op zoek naar nieuwe soorten en variëteiten van dieren en planten. De grote Leidse botanicus Linnaeus was daar in de 18^e eeuw het lichtend voorbeeld van geweest. Maar waar Linnaeus zich vooral toegedeed op nauwkeurig observeren en beschrijven en zich daarbij met name richtte op het inrichten van een botanische inventarisatie en classificatie, ging Von Humboldt een stap verder. Het ging hem niet alleen om het zoeken en documenteren van nieuwe soorten, maar ook om de vraag wáár soorten voorkwamen en hoe ze samenleefden. Met die vraag reisde hij de hele wereld over.

Zo werd hij de grondlegger van de plantengeografie en bracht hij voor het eerst de vegetatiegordels op aarde in beeld. Daarbij zocht hij naar samenhangen met klimaat, bodem, flora en fauna om zicht te krijgen op de verbanden tussen verschijnselen en het ontstaan van verschillende landschapstypen. Maar zijn interesse ging nog verder: vanuit vegetatie en klimaat probeerde hij ook verbanden te vinden met de samenlevingen die die landschappen bewoonden. Hij wilde weten welke invloed het landschap had op leefwijze en cultuur. Hij zocht samenhang tussen natuurlijke bronnen en menselijke bestaanswijzen.

Von Humboldt was generalist, maar hij had tegelijk een enorme kennis van de resultaten van de verschillende vakwetenschappen. Voor hem lag de betekenis van de vakdisciplines in hun bijdrage aan het inzicht in de grote samenhangen in de werkelijkheid. Het zoeken naar grote verbanden had voor hem alleen zin waar het was gebaseerd op empirische waarneming van de details. Daarmee was Von Humboldt echt een wetenschapper van de nieuwe tijd.

Zijn reizen maakten een enorme indruk, vooral ook, door zijn nieuwe manier van kijken, zijn zoeken naar samenhangen, verbanden en wetmatigheden. De natuur vormde voor hem een systeem, een geheel van op elkaar inwerkende krachten. Klimaat, bodem, vegetatie en fauna werken op elkaar in en scheppen voorwaarden voor elkaars bestaan. Von Humboldt was steeds op zoek naar het geheel, naar de samenhang. Naar dat geheel en naar de krachten en wetmatigheden die dat geheel tot stand brachten, was hij op zoek. Uiteindelijk mondde dat uit in een vijfdelige studie met de pretentieuze naam *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* waarin zowel de aarde als het heelal werden beschreven (Humboldt A. v., 1845-1862).

Alexander Von Humboldt was een publieksschrijver. Zijn reisverslagen waren zeer geliefd, niet in het minst vanwege de beeldende beschrijvingen van de verre oorden die hij bezocht. Maar Von Humboldt schreef óók voor het grote publiek omdat hij een verhaal te vertellen had. Inzicht in de grote samenhangen in de kosmos leiden tot inzicht in de structuur van het bestaan. Het is een belangrijk verhaal om te leren begrijpen hoe het leven in elkaar zit. Zijn verhaal is een bijdrage aan het beschavingsproces van de samenleving. In die zin had het werk van Von Humboldt niet alleen zuiver wetenschappelijke, maar ook een opvoedende waarde.

Het was het doel van de mens zijn plaats in het universum beter te leren begrijpen. En daarmee zijn we terug in de wereld van onderwijs en vorming van zijn broer Wilhelm.

Het beste van twee werelden

De beide broers zien samenhang, eenheid, evenwicht en dynamiek, het ‘samenspel der krachten’ in het universum. Voor Alexander is dat in het universum van de wereld, voor Wilhelm in het universum van de geest. En beiden zien het als opgave door de veelheid van verschijningsvormen de eenheid, de harmonie, het geheel “das Ganze” te zoeken.

In een tijd van opkomende specialisatie en versnippering waarschuwen ze ons het geheel niet uit het oog te verliezen, of sterker nog, het individuele steeds als een aspect van het geheel te blijven benaderen. Wilhelm von Humboldt wijst erop dat de groeiende complexiteit van de wereld niet mag leiden tot de ontwikkeling van een gefragmenteerde persoon, die in elke andere situatie iemand anders is. Integendeel, de persoon moet zich ontwikkelen als een sterke en harmonische persoonlijkheid, die is gegroeid en sterker is geworden door “mannigfaltige Situationen” heen. Door de ontwikkeling heen maakt hij zijn wereld – en daarmee zichzelf – steeds meer tot een eenheid. Hij bouwt zich door al die ervaringen heen zijn eigen universum, een eigen perspectief op de wereld dat de context van zijn handelen bepaalt. Ontwikkeling houdt in dat de mens door de ervaringen met de wereld heen eigenlijk steeds meer zichzelf wordt.

Tegelijk bepaalt Alexander von Humboldt ons bij het feit dat de mens daarbij geen dromer mag worden. Wie zoekt naar het geheel moet zich baseren op de feiten, op inzichten uit de wetenschappen. Hij moet weten waar hij het over heeft, kennis van zaken hebben. Maar de kennis van de feiten alleen is niet voldoende. Feiten krijgen pas hun betekenis binnen het verband van het grotere geheel waar ze deel van zijn. Wie zo leert kijken, creëert een horizon, een perspectief, dat houvast biedt in het leven.

De mens leeft op de grens van de werelden van Wilhelm en Alexander von Humboldt. Door het zoeken van samenhang in de wereld, scheppen we eenheid en orde in ons innerlijk en – omgekeerd – vanuit de orde en eenheid in ons innerlijk, brengen we structuur en samenhang aan in onze wereld. En hoe rijker het innerlijk, hoe groter het ordenend vermogen, het vermogen om zaken in perspectief te zien, tegenstellingen te overbruggen, problemen te overzien, vergezichten te openen.

Wilhelm von Humboldt schrijft in 1792: *“Daher erscheint der also gebildete Mensch in seiner höchsten Schönheit, wenn er ins praktische Leben tritt, wenn er, was er in sich aufgenommen hat, zu neuen Schöpfungen in und außer sich fruchtbar macht”* (Humboldt W. v., 1851, p. 93)

Op die “Gebildete Mensch” stelde Wilhelm von Humboldt al in 1792 zijn hoop. Tijd om er in 2012 werk van te maken!

Literatuur

- Humboldt, A. v. (1845-1862). *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. Stuttgart und Tübingen: Gottascher Verlag.
- Humboldt, W. v. (1851). *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*. Breslau: Trewendt.
- Humboldt, W. v. (1903-1936). *Gesammelte Schriften* (Vol. 1-17). Berlin: B. Behr's Verlag.
- Labrie, A. (1986). *'Bildung' en Politiek 1770-1830. De 'Bildungsphilosophie van Wilhelm von Humboldt' bezien in haar politieke en sociale context*. Utrecht: Diss.
- Lechner, D. (2003). *"Bildung macht Frei!"*. *Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1860*. Amsterdam: Aksant.
- Praamsma, J.M. (2006). *De universiteit als vormingsinstituut*. Utrecht: IGITUR.
- Werner, P. (2004). *Himmel und Erde. Alexander von Humboldt und sein 'Kosmos'*. Berlin: Akademie Verlag.

Verschenen in: P. Blokhuis, H. Oevermans, & W. Dekker, Vuur dat vuur ontsteekt, bronnen voor leiderschap, vorming en onderwijs - Ter gelegenheid van het afscheid van Kees Boele op 21 november 2012, Ede: Christelijke Hogeschool Ede, (pp. 129-136)..